

JÓZEF SĘKOWSKI'NİN OSMANLI SARAYINA LİTOGRAFI (TAŞ BASKI) TEKNİĞİNİ TANITMASI

Selman Can*

Gönderilme Tarihi: 24.10.2024 - Kabul Tarihi: 30.10.2024

Özet

Gutenberg'in 15. yüzyıl ortalarında dökme demir harfleri yan yana dizerek tipografi tekniğinde bastığı eserler bir devrim yaratmıştır. Matbaanın bilim dünyasına sağladığı avantajla binlerce kitap, rahat bir şekilde çoğaltılarak kullanılmıştır. Kitap basımında Johann Alois Senefelder'in keşfi olan litografi (taş baskı) yeni bir dönem açmış, tipografi tekniğinde kalıp harflerle günlerce süren baskı aşaması terk edilmiştir. Litografi ile matbaacılar, istedikleri yazı ve resimleri doğrudan basabilir hâle gelmişlerdir. 18. yüzyıl sonlarında Senefelder tarafından keşfedilmesinin ardından Avrupa ülkelerine kısa bir sürede yayılan litografinin kullanımı, Osmanlı Devleti'nde 1831 yılı sonrası hız kazanmıştır.

Türkiye'de litografiye dair yapılan çalışmalarda basılan kitapların içeriği üzerinde durulmuş, ancak bu tekniği Osmanlı dünyasına ilk kimin tanıttığı konusuna hiç değinilmemiştir. Osmanlı Arşivi'nde yürüttüğümüz çalışmalar kapsamında tespit ettiğimiz bir belge, bu konuyu açıklığa kavuşturmaktadır. Polonyalı oryantalist ve yazar Józef Sękowski, 1820 yılında Rusya'nın İstanbul elçilik tercümanı olarak görev yaptığı sırada litografi tekniğini Osmanlı sarayına tanıtmıştır. Sultan II. Mahmud'a sunulmak üzere hazırladığı raporda litografinin Avrupada nasıl keşfedildiğini, faydalarını ve baskı yöntemlerini kaleme almıştır. Ayrıca bir hattata yazdırdığı levhayı bu teknik ile basarak uygulamalı olarak göstermiştir. Hazırlanan bu makalede Józef Sękowski'nin litografi üzerine hazırladığı bu metin, ilk kez ele alınacak ve bu teknikte bastığı hat levhasının görseline de yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Matbaa, Tipografi, Litografi, Taş Baskı, Józef Sękowski, Alois Senefelder, II. Mahmud, Osmanlı Arşivi

INTRODUCTION OF LITHOGRAPHY (STONE PRINTING) TECHNIQUE TO THE OTTOMAN PALACE BY JÓZEF SĘKOWSKI

Abstract

The works printed by Gutenberg in the mid-15th century, by setting cast iron letters side by side, created a revolution in typography. With the advantages provided by the printing press to the scientific community, thousands of books could be easily reproduced and used. In book printing, the discovery of lithography (stone printing) by Johann Alois Senefelder opened a new era. The printing process using movable type that took days was now abandoned in the lithography technique. With lithography, printers became able to print the desired text and images directly. After its discovery by Senefelder in the late 18th century, the use of lithography, which spread rapidly across European countries, gained momentum in the Ottoman Empire after 1831. In studies on lithography in Türkiye, the content of the printed books has been emphasized, but the issue of who first introduced this technique to the Ottoman world has not been addressed. A document we identified during our research in the Ottoman Archive clarifies this issue. The Polish orientalist and writer Józef Sękowski introduced the lithography technique to the Ottoman palace while serving as the translator at the Russian embassy in Istanbul in 1820. In the report he prepared for presentation to Sultan Mahmud II, he writes about how lithography was discovered in Europe, its benefits, and the printing methods. He also demonstrated the technique by printing a plate he commissioned from a calligrapher. This article will examine, for the first time, Józef Sękowski's text on lithography, and it will also include a visual of the calligraphic plate he printed using this technique.

Keywords: Printing House, Typography, Lithography, Stone Printing, Józef Sękowski, Alois Senefelder, Mahmud II, Ottoman Archive

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, selman.can@marmara.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-0424-0899

Giriş

Johannes Gutenberg'in 15. yüzyıl içinde metal dökme harflerle geliştirdiği baskı tekniği, modern matbaanın ortaya çıkışını sağlamıştır. Gutenberg'in tipo baskı tekniği, Avrupada hızla yayılırken Osmanlı coğrafyasında kabul görmesi uzun zaman almıştır. Sultan III. Ahmed döneminde (1703-1730) İbrahim Müteferrika'nın girişimiyle açılan matbaa ile baskı eserlerin bilim dünyasında kullanımının önü açılmıştır.

18. yüzyıl sonlarında baskı tekniğinde yeni gelişmeler yaşanmıştır. Tiyatro yazarı Alois Senefelder, 1796 yılında yaptığı araştırmalar sonucunda doğada hazır bulunan kireç taşlarını baskıda kalıp olarak kullanmayı keşfetmiştir.¹ Taş baskıda yazı ve resimler tersten yazılmakta, ancak baskıda düz çıkmaktaydı. Senefelder, araştırmalarını ilerleterek yeni bir yöntemle baskı ustalarını bu zorluktan kurtarmıştır. Yağlı mürekkeple özel eczalı bir kâğıt üzerine hazırlanan yazı ve çizimler, doğrudan baskıda kullanılabilmiştir.² Bu uygulama, 1807 yılından itibaren bütün Avrupa ülkelerinde yaygınlaşmaya başlamıştır.³ Senefelder'in litografya tekniğini 1818'de Almanca, 1819'da da İngilizce olarak yayınlaması keşfinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır.⁴

Osmanlı İmparatorluğunda ilk taş baskı atölyesi, Serasker Koca Hüsrev Paşa'nın himayesinde, 1831 yılında Henry Cayol tarafından açılmıştır. Seraskerlik binasında açılan bu atölyede Avrupadan getirilen malzemeler kullanılmıştır.⁵

Henry Cayol'un atölyesinden önce, 1820 yılında litografi tekniğini Osmanlı idarecilerine ilk tanıtan kişi Polonyalı Józef Sękowski olmuştur. Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz bir belge, bu konuyu açıklığa kavuşturmaktadır. Sękowski, litografinin

keşfi, kullanımı ve uygulama yöntemlerini kaleme alarak Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) bilgisine sunmuştur.

Józef Sękowski (1800-1858)

Polonyalı Józef Sękowski, bugünkü Litvanya'nın başkenti Vilnius yakınlarındaki Antagolany'de 1880 yılında doğmuştur. Vilnius Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra aynı okulda öğretim görevlisi olmuştur. 1822'de St. Petersburg Üniversitesi'nde Doğu Dilleri profesörü olarak işe alınmıştır. 1823'te Varşova Bilim Dostları Derneği'nin, 1826'da Krakow Bilim Topluluğu'nun üyesi seçilmiştir. 1858'de St. Petersburg'da ölmüştür.⁶

Döneminin en büyük oryantalistlerinden biri olan Sękowski, Doğu dillerine olan ilgisi ve gezgin yönüyle ön plana çıkmıştır. Yayınlarında Baron Brambeus mahlasını kullanan Sękowski, Eylül 1819'da Vilnius'tan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. 20 Aralık 1820 ile 22 Temmuz 1822 tarihleri arasında Suriye ve Mısır'a geziler düzenlemiştir. Başta piramitler olmak üzere birçok tarihî mekânı gezerek notlar almıştır. Ayrıca Türkçe ve Arapçasını geliştirmiştir.⁷

Józef Sękowski, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Rus elçiliğinde tercüman olarak görev yapmıştır.⁸ Katılmış olduğu diplomatik görüşmeler, üst düzey Osmanlı idarecileri ile yakın ilişkiler kurmasına fırsat sağlamıştır. 1820 yılında Avrupada bu dönemde yaygınlaşan litografi tekniğini tanıtan bir metin hazırlayarak Sultan II. Mahmud'un bilgisine sunmuştur. Litografinin Osmanlı sarayında ilk kez duyulması bu vesile ile olmuştur. Biyografisine ilişkin kayıtlarda yoğun bir yayın hayatının olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁹ Bu nedenle Sękowski'nin kitap baskı tekniklerine ilgi duymuş olması muhtemeldir.

1 İsmail Keskin, "1831-1920 Yılları Arasında Türkiye'deki Litografi (Taşbaskı) Sanatı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 38 (2017), 10.

2 Kemal Erçin, Hayri Zorlutuna, *Matbaacılık Bilgileri*, Cilt II, İstanbul, 1945, 70.

3 Yahya Erdem, *Türk Taş Baskıcılığı-Başlangıç Yılları ve İlk Kitaplar*, Ankara, 2022, 2.

4 Erdem, *Türk Taş Baskıcılığı*, 15.

5 Keskin, "1831-1920 Yılları Arasında Türkiye'deki Litografi (Taşbaskı) Sanatı", 11.

6 https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_S%C4%99kowski (21.10.2024)

7 Joachim Sliwa, *Józef Sękowski's Journey to Egypt and Nubia, 1821*, in: *Crossing Time and Space. To Commemorate Hanna Szymańska*, Warszawa-Wiesbaden, 2020, 182.

8 https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_S%C4%99kowski (21.10.2024)

9 <https://www.polskipetersburg.pl/hasla/sekowski-jozef-julian> (2.10.2024).

1 Józef Sękowski

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/P.F._Sokolov_050.jpg)

Józef Sękowski'nin Litografyayı Tanıttığı Metin

Józef Sękowski tarafından litografi (taş baskı) usulünün tanıtımına ilişkin kaleme alınan sekiz sayfalık metin, Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayûn tasnifinde yer almaktadır. Son sayfanın arkasına Mart 1820'de metnin hazırlandığı Sękowski'nin kendi el yazısı ile kayıt düşülmüştür.¹⁰ Sękowski yazısında genel hatlarıyla şu bilgileri vermektedir:

“Litografya, taş ile baskı sanatı olup Bavyera Krallığının başkenti Münih'te Zenefeld (Alois Senefelder) tarafından icat olunmuştur. Kısa bir süre içerisinde Frengistan (Avrupa) âlimleri bu sanatı geliştirmişlerdir. Taş baskının üç türü bulunmaktadır. Bunlar; yapma kalem ile basmak, iğne ile basmak ve bayağı kalem ile basmaktır.

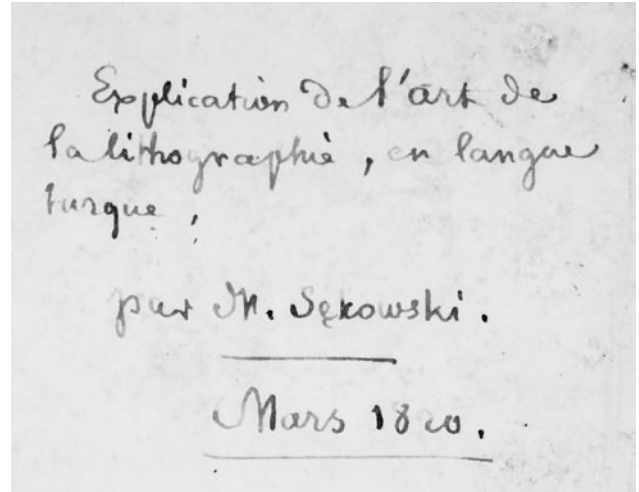
Yapma kalem ile baskı: Bavyera vilayetinde bulunan bir mermer taş ile yapılır. Kare şeklinde kesilmiş mermer levhanın yüzü perdahlanarak pürüzsüz hâle getirilir. Perdahlı yüzeye zambak sürülerek kurumaya bırakılır. Kuruduktan sonra zambaklı yüzey önce su ile yıkanır, sonra yapma kalem ile üzerine istenilen resim veya yazı çizilir. Yapma kalemin hazırlanması şöyledir: terbiye edilmiş koyu mürekkep macun hâline getirilerek kurutulur. Kuruduktan sonra ince çubuk hâlinde kesilerek kalem gibi kullanılır. Yapma kalem ile taş üzerine hazırlanan resim veya yazı yirmi dört saat suda bırakılır. Taş sudan çıkarıldığında yüzeyde resim veya yazı görülmez. Mahmaha adı verilen deriden üretilmiş bir alete mürekkep dökülüp taş üzerine sürüldüğünde söz konusu resim veya yazı ortaya çıkar. Taşın yüzeyindeki yazı ve resim kısmı dışında hiçbir yeri mürekkep tutmaz. Bu taş üzerine kâğıt konup basılır. Her basış öncesinde taşın yüzeyi nemli bir bez ile silinip mahmaha ile mürekkeplenir. İstenilen sayıda baskı yapılabilir.

İğne ile baskı: Taşın perdahlı yüzüne zambak sürüldükten sonra kurumaya bırakılır. Kuruyunca üzerine iğne yahut bir biz ile istenilen resim veya yazı çizilir. Bu işlem bastırılarak yapıp zambakın üzerinden taş kadar istenilen şekillerin izi çıkarılmalıdır. Bu işlemden sonra taşın yüzeyine baskı mürekkebi sürülüp bir müddet bekletilir. Ardından yirmi dört saat suda bırakılır. Sudan çıkarıldıktan sonra yapma kaleminde anlatıldığı gibi baskı yapılabilir.

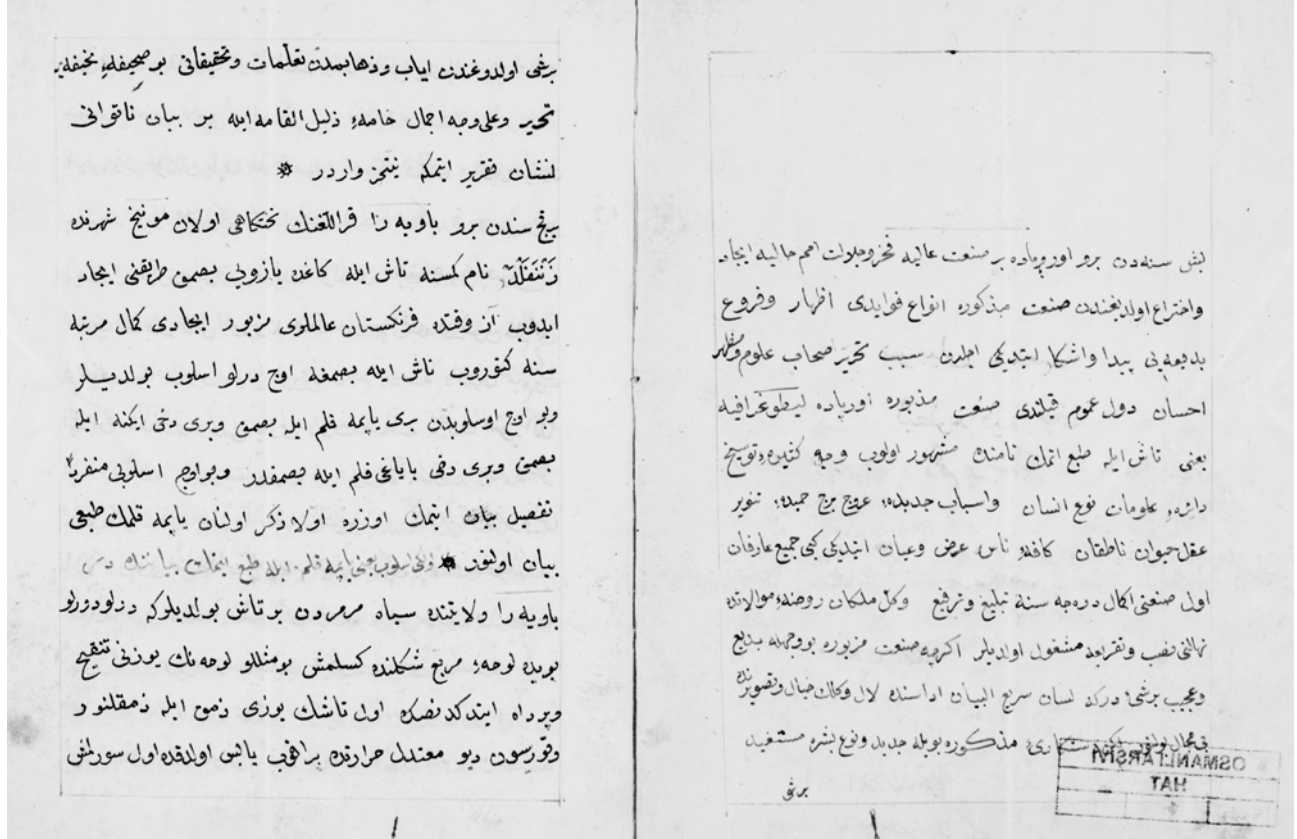
Bayağı kalem ile baskı: Önce taşın yüzeyi perdahlanır. Bir kâğıt üzerine özel hazırlanmış mürekkep ve bayağı kalem ile istenilen yazı veya resim çizilir. Kâğıdın yazılı yüzü taşla yapıştırılarak basılır. Basılan yazı veya şekil taşın yüzeyinde çıkar. Bir müddet suda bekletilen taş ile baskı yapılır. Bu tür baskıda resim ve yazı ters yazılmadığı için baskı yapanlara büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Bu üslupla Doğu lisanları ile hazırlanan kitapların ve hüsn-ü hat levhalarının basımında büyük kolaylık elde edilmiştir.

¹⁰ BOA.HAT. 1548-57.

Şekowski, taş baskının kurşun kalıpla baskı ile mukayese edildiğinde sayısız faydaları olduğunu vurgulanmıştır. Kurşun kalıpların kullandıktan bir müddet sonra yeniden dökülmeleri gerekmektedir. Taş baskı uygulanan mermer, istenildiği kadar kullanılabilir. Bütün baskıları aynı kalitede alma imkânınız vardır. Yeni bir baskı için taşın yüzeyi ince bir kum ile ovulup temizlenmekte, yerine istenilen yazı veya resim hazırlanmaktadır. Yirmi-otuz kere değişik kalıplar için bu taşlardan yararlanılmaktadır. Avrupada baskı için kullanılan taş levhaların tanesi dokuz kuruştur. Büyük bir basmahane için iki yüz taş yeterli olmaktadır. Taş baskıda kullanılan mermer türü, Osmanlı Devleti'nin değişik coğrafyalarından temin edilebilmiştir.”

2 Józef Şekowski'nin litografyayı tanıttığı belgenin son sayfası (BOA.HAT. 1548/57)

3 Józef Şekowski'nin litografyayı tanıttığı belgenin ilk iki sayfası (BOA.HAT. 1548/57)

Sękowski, bu sanatın sahibi Zenefeld'in 1819 yılının Aralık ayında mermer ve taştan başka pirinç, kalay ve kurşun ile kâğıda baskı yolunu bulduğunu belirtmiştir. Baviera Kralı, bu başarısından dolayı kendisini para ile ödüllendirmiştir.

Sękowski, litografya tekniği sayesinde tıp ve hendese kitapları ile resimli ve tezhipli eserlerin tamamının rahatça basılabileceğini bildirmiştir. Bu sanatın tanıtımına ilişkin hazırladığı metnin sonunda bir Slav şehrinde Avrupa'da sulhun devamını temsil etmesi amacıyla bir kitap basıldığı bilgisini de vermiştir. Litografya usulü ile basılan söz konusu kitabın her sayfası başka bir dilde basılmıştır. Yüz yirmiden fazla dil ile hazırlanan eserin sayfa kenarları, dilin ait olduğu milletin nişan ve alametleri ile süslenmiştir.

Józef Sękowski'nin Taş Baskı Uygulaması

Józef Sękowski, litografyayı tanıtmakla kalmamış, taş baskıyı uygulamalı olarak da göstermiştir. 19 Aralık 1820'de *Kasîde-i Bürde*'den¹¹ alınan beyitlerden oluşan bir hat levhasının baskısını gerçekleştirmiştir. Litografyayı tanıttığı metnin ekinde yer alan bu levha, İstanbul'da basılan ilk taş baskı olma özelliğini de taşımaktadır. On bölüm ve 165 beyitten oluşan *Kasîde-i Bürde*'den hattatların meşk derslerinde beyitler yazması bir gelenek olarak uygulanmıştır.¹² Sękowski'nin bastığı levhada beş beyit yazılıdır. Ancak ilk ve son beytin birer satırı eksiktir. Taş baskı levhada yer alan metnin okunuşu ve anlamı şöyledir:

1- *Ve in humâ meḥḥâḍâke'n-nuşa fe'ttehimî*

[Nefis ve Şeytan] Eğer her ikisi sana samimi nasihatte bulunsalar onlara güvenme.

2- *Ve lâ tutî' minhumâ hasmen ve lâ ḥakemen Fe ente ta'rifu keyde'l-hasmi ve'l-ḥakemi*

O ikisine [nefis ve şeytana] ne düşman olarak ne de hakem (hüküm veren) olarak boyun eğme.

Çünkü sen, [böyle] bir düşmanın da hakemin hilesini iyi bilirsin.

3- *Estağfirullâhe min kavlin bilâ 'amelin lekad nesebtu bihî neslen lizî 'ukumi*

Amelsiz sözden Allah'a sığınırım

Doğrusu bununla ben, kısır olan birine soy atfetmiş oldum.

4- *Emertuke'l-hayra lâkin mâ'temertu bihi Ve mâ'stakamtu femâ kavli leke'stekimi*

Sana iyiliği (hayır yapmanı) emrettim, lâkin emrettiğim şeyi ben yapmadım.

[Eğer] Ben doğru olmazsam sana "doğru ol" dememin ne faydası var?

5- *Ve lâ tezevvedtu kable'l-mevti nâfileten*

Ölümden önce nâfile ibadet olarak bir azık hazırlamadım.

11 Mısırlı Şair Muhammed b.Said el-Bûsîrî'nin Hazret-i Peygamber için yazdığı kasidedir. Mahmut Kaya, "Kasidetü'l-Bürde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 568.

12 Kaya, "Kasidetü'l-Bürde", 169.

4 Józef Sękowski'nin taş baskı yöntemiyle hazırladığı levha (BOA.HAT. 1548/57)

Sonuç

Litografi'nin icadı bütün dünyada büyük bir ilgi uyandırmış, matbu eserlerin daha rahat basımını sağladığı için hızla yayılarak kullanımı artmıştır. Osmanlı Devleti de 1831 yılından itibaren bu tekniği çok sayıda eserin basımında tercih etmiştir. Litografi tekniğinin ilk kez İstanbul'a nasıl getirilip tanıtıldığı net olarak bilinmemektedir. Ele aldığımız bu çalışmada litografyayı Józef Sękowski'nin Osmanlı sarayına açıklayıcı bir metinle sunduğu ortaya çıkmaktadır.

Józef Sękowski, 1820 yılında Rusya'nın İstanbul elçiliğinde tercüman olarak görev yaptığı sırada Osmanlı idarecileri ile tanışma imkânı bulmuş ve onların aracılığı ile litografya usulünü saraya tanıtabilmiştir. Bir dil bilimci ve oryantalist olarak Doğu dünyasına ilişkin merakını gideren Suriye ve Mısır gezileri için de bu vesile ile izinler almıştır.

İstanbul'daki görevinden sonra yayınlarında çoğunlukla "Baron Brambeus" takma adını kullanması da dikkat çekicidir. Birlikte çalıştığı Rusya'nın İstanbul elçisi Baron Stroganov'un¹³ ismi, kendi takma adı için ilham kaynağı olmuş olmalıdır.

Sękowski'nin litografyayı tanıttığı metin dikkatle incelendiğinde, konuya ilişkin dönemdeki gelişmelerden haberdar olduğu görülmektedir. Litografyanın mucidi Alois Senefelder'e ve basım tekniklerine dair verdiği bilgiler tarihsel veriler ile örtüşmektedir.

¹³ Baron Stroganov hakkında detaylı bilgi için bkz. Zafer Sever, *Rus Kaynaklarına Göre Stroganov Ailesi ve Sibiryada Rus Hakimiyeti*, Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 146.

Sękowski'nin litografi bilgisi, yalnızca teorik değil, pratiğe dönüşen bir boyuttur. Zira metnin eki olarak konulan bir taş baskı levha da bunu göstermektedir. İstanbul'da litografi tekniği ile basılan en eski tarihli bu levha, *Kasîde-i Bürde*'den beyitler içermektedir. Sękowski, ismi meçhul bir hattattan bu metni görüp almış olmalıdır.

Osmanlı Arşivi'nin Hatt-ı Hümayûn tasnifinde 1548/57 numara ile muhafaza edilen bu metin, matbuat tarihimizin günümüze kadar ortaya çıkmamış bir kesitini aydınlığa kavuşturması açısından son derece önem arz etmektedir.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

II. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Erçin, Kemal, Hayri Zorlutuna. *Matbaacılık Bilgileri*. Cilt II, İstanbul, 1945.

Erdem, Yahya. *Türk Taş Baskıcılığı-Başlangıç Yılları ve İlk Kitaplar*. Ankara, 2022.

Kaya, Mahmut. "Kasîdetü'l-Bürde", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 568-569.

Keskin, İsmail. "1831-1920 Yılları Arasında Türkiye'deki Litografi (Taşbaskı) Sanatı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*. 38 (2017): 9-20.

Sever, Zafer. *Rus Kaynaklarına Göre Stroganov Ailesi ve Sibiryâ'da Rus Hakimiyeti*. Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Sliwa, Joachim. *Józef Sękowski's Journey to Egypt and Nubia, 1821*, in: *Crossing Time and Space. To Commemorate Hanna Szymańska*, Warszawa-Wiesbaden, 2020, 181-188.

III. İnternet

<https://www.polskipetersburg.pl/hasla/sekowski-jozef-julian> (2.10.2024)

https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_S%C4%99kowski (21.10.2024)